

ПРАВО НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ ТА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ

THE RIGHT TO FREEDOM OF RELIGION AND ITS RESTRICTIONS IN THE CONTEXT OF MODERNITY

Капелько П.О., студент II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Павшук К.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджується проблематика реалізації права на свободу віросповідання та її обмеження в Україні, зокрема під час дії правового режиму воєнного стану. Проаналізовано положення національного та міжнародного законодавства, практику Конституційного Суду України та Європейського Суду з прав людини в аспекті втручання держави в діяльність релігійних організацій, припустимості обмежень релігійної свободи, межі мотивації та легітимності таких. Досліджено питання співмірності мети й наслідків при обмеженні права на свободу віросповідання через обмеження діяльності релігійних організацій та граничну допустимість і мотивації таких дій.

Наголошено на неприпустимості свавільного обмеження першого покоління (індивідуальних) прав людини, до яких віднесено й свободу віросповідання, реалізація яких забезпечує її інтелектуальний та духовний розвиток, формування світогляду та імплементацію індивіда в суспільне життя. Проаналізовано сутність поняття релігійної свободи, співвідношення понять «свобода віросповідання» та «свобода совісті», визначено їх місце в системі демократичних цінностей суспільства.

Приділено увагу питанню допустимості підпорядкування думці більшості з одночасним захистом прав меншості, як сутності демократії в питаннях, що стосуються релігійного життя. Досліджено державну політику України у релігійній сфері, гарантування та дотримання принципу світськості, роль та функції держави як арбітра у міжконфесійних конфліктах, сутність права на свободу віросповідання в колективному та індивідуальному вимірі.

Зважаючи на авторитет церкви та її здатність впливати на суспільство, перед Україною, особливо в умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації постає ряд питань пов'язаних з належним соціальним регулюванням, здатним забезпечити національну безпеку та не вступати в конфлікт з окремими соціальними групами. В цьому контексті висвітлюється актуальне питання щодо ймовірності заборони діяльності Української православної церкви (Московського патріархату) та правового механізму такої, що закріплений в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», акцентовано на спірності його положень щодо співмірності підстави та наслідків, які не мають порушувати галузеві принципи права.

Ключові слова: свобода віросповідання, свобода совісті, обмеження свободи віросповідання, держава і церква, демократичне суспільство, права людини.

This article is the research of issues of realization of the right to religious freedom and its restrictions in Ukraine, particularly during the martial law. The author analyzes the provisions of national and international legislation, the case law of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights in terms of state interference in the action of religious organizations, the admissibility of restrictions on religious freedom, and the limits of motivation and legitimacy of such restrictions. The author examines the issue of proportionality of purpose and consequences when restricting the right to freedom of religion through restrictions on the activity of religious organizations, as well as the limits of permissibility and motivation for such actions.

The author emphasizes the inadmissibility of arbitrary restriction of the first generation of (individual) human rights, which include freedom of religion, the realization of which ensures the intellectual and spiritual development of an individual, the formation of his/her worldview and the implementation of an individual in public life. The author analyzes the essence of the concept of religious freedom, the correlation between the concepts of "freedom of religion" and "freedom of conscience" and determines their place in the system of democratic values of society.

Attention is paid to the question of the admissibility of subordination to the majority opinion while protecting the rights of the minority, as the essence of democracy in matters relating to religious life. The author analyzes the state policy of Ukraine in the religious field, the guarantee and observance of the principle of secularism, the role and functions of the state as an arbitrator in interfaith conflicts, and the essence of the right to freedom of religion in the collective and individual dimensions.

Given the authority of the church and its ability to influence society, Ukraine, especially in the context of the full-scale invasion of the Russian Federation, faces a number of issues related to proper social regulation that can ensure national security and avoid conflict with certain social groups. In this context, the article highlights the topical issue of the probability of a ban on the activities of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) and the legal mechanism for such a ban enshrined in the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations", focusing on the controversy of its provisions regarding the proportionality of the grounds and consequences, which should not violate the sectoral principles of law.

Key words: freedom of religion, freedom of conscience, restrictions on freedom of religion, state and church, democratic society, human rights.

Релігійна свобода є якісною ознакою демократичного суспільства. Саме вона забезпечує контекст, в якому існують свобода віри та свобода совісті як невіддільні права людини. Ці свободи напряму пов'язані зі свободою слова, недоторканістю особистого життя та іншими, разом з якими утворюють первинну основу існування людини в суспільстві як індивіда. Слід підкреслити, що в аспекті сучасності розвиток прав людини та розбудова громадянського суспільства є концептуальним орієнтиром демократичних правових держав [1]. Дослідження на тематику релігійної свободи проводили Д. Вовк, В. Бліхар, І. Дахова, О. Биркович, Л. Ярмол, А. Колодій, С. Шевчук, Є. Ткаченко, П. Рабінович та ін.

Зміст права кожного на релігійну свободу або ж свободу віросповідання чітко визначений та закріплений в усіх провідних міжнародних актах, що визначають та закріплюють права людини. Сучасною генезею правового статусу особи є Загальна декларація прав людини, проголошена ООН у 1948. Саме в ній у ст. 18 закріплене право людини на релігійну свободу, а в ст. 2, 16, 27 наголошено на тому, що всі люди є рівні й не можуть зазнавати дискримінації, зокрема через релігійні переконання. Держави, що обрали шлях демократії, одноставно закріпили право на свободу віросповідання в конституції, зокрема такою є й Україна (ст. 35 Основного Закону).

Найбільш поширеним різновидом реалізації свободи віросповідання є сповідання віри в того чи іншого бога або в інше трансцендентне начало, тобто сповідання певної релігії [12, с. 258]. В деяких актах, які закріплюють це право існує також інша частина яка дозволяє не сповідувати жодної з релігій. Деякі вчені, зокрема Ю. Цветкова, вважають, що таке доповнення юридичної норми про право сповідувати будь-яку релігію, зокрема у випадку України, є «поступкою багаторічній традиції атеїзму, популярній у Радянському Союзі» [26, с. 16]. На наш погляд в історико-парадигмальному контексті для України такий виклад тексту Основного Закону можна вважати превентивним заходом для унеможливлення неоднозначних тлумачень тексту та спекуляцій зі сторони релігійних об'єднань чи окремих осіб, які можуть стверджувати, що сповідання тієї чи іншої релігії є обов'язковим. В цьому аспекті слід зазначити про нерозривність свободи віросповідання та свободи совісті, адже остання включає не тільки свободу мати, вільно обирати та змінювати релігію, а й формувати та розвивати власні світоглядні ідеї, що є первинною основою формування індивідуальної свідомості людини.

Європейський Суд з прав людини у справі «Коккінакіс проти Греції» зазначив, що поняття свободи релігії є питанням свободи совісті кожного, що є однією з основ демократичного суспільства. Релігійна свобода виступає одним з ключових елементів, що визначають належність вірян та їхній світогляд, водночас вона є цінним надбанням для атеїстів, агностиків, скептиків і тих, хто ще не визначився. Від неї залежить плюралізм, невідривний від демократичного суспільства та здобутий дорогою ціною впродовж століть [29, с. 3].

Релігійну свободу в контексті її обмежень доцільно розмежувати на приватну та публічну складові. До приватної складової слід віднести безпосередньо індивідуальний світогляд, а до публічної – колективний, що пов'язаний з обміном релігійними ідеями, відправленням релігійних обрядів тощо. Щодо обмеження свободи сповідувати будь-яку релігію у практиці Європейського Суду було сформоване поняття «абсолютна свобода думки, совісті, релігії» з огляду на те, що ст. 9 Конвенції не передбачає жодних обмежень, за винятком свободи відкритого сповідувати свою релігію чи переконання. [9, с. 28]. Тому Суд встановив, що «абсолютна свобода», яка стосується внутрішніх переконань людини, не може обмежуватися жодним чином, а «відкрите сповідання», яке стосується прилюдного сповідання переконань, держава може обмежити за певних умов [4, с. 247].

Характеристика України як світської держави має відображення на найвищому законодавчому рівні – у ст. 35 Конституції України. За світської моделі держава не втручається у внутрішню діяльність церкви, проте не уникає регулювання юридичного статусу й діяльності релігійних організацій, зокрема якщо має місце порушення законів. Відповідно до рішення ЄСПЛ у справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» втручання у свободу сповідувати релігію може бути виправданим, якщо воно встановлене законом та запроваджене відповідно до закону [19]. В переважній більшості випадків втручання держави у діяльність церкви, в особі конкретних релігійних організацій є невідповідність фактичної діяльності заявлених. Так, у справі «Sidiropoulos and Others v. Greece» Європейський Суд зазначає, що не може бути виключено, що програма організації може приховувати цілі та наміри, відмінні від проголошених, то для того, щоб упевнитися в іншому, суд має порівняти зміст програми з діяльністю організації та позицією, яку вона захищає [8, с. 409]. Така можливість лише дає привід та легітимізує втручання держави в діяльність церкви, проте не може бути об'єктом зловживань з боку держави.

Що стосується ролі й місця релігійних організацій в Україні, то однією з примітних рис сучасних релігій-

них організацій є прагнення активної участі в усіх сферах життя суспільства, у тому числі й у сфері національного державотворення, формування нової політичної еліти та національної свідомості та патріотизму» [21, с. 6–7]. Тенденція політизації релігійного життя, яка зумовлена прагненням держави певною мірою підпорядкувати, або принаймні «мати в союзниках» такий впливовий інститут як церква спричинила загострення міжконфесійних конфліктів, які виникли внаслідок порушення ідейної єдності та відокремлення певних течій від «великих релігій». У контексті суспільної поваги до релігійних прав тих, хто має інші переконання, варто зазначити, що важко уявити ситуацію існування релігійної свободи, коли якась одна релігійна група не те, що не поділяє переконань іншої, а не бажає навіть перебувати з нею в одному просторово-часовому вимірі [3, с. 400]. На жаль, в Україні спостерігається постійне підігрівання міжконфесійного протистояння, зокрема між православними Українською православною церквою (Московського патріархату) та Православною церквою України, діяльність кожної з яких висвітлюється як антипод іншої, особливо під час повномасштабного вторгнення РФ. Нерідко такі дії простежуються і в діях держави, попри те, що місія її полягає в обіранні загального добра, що передбачає забезпечення миру та впевненості громадян держави у виконанні своїх прав [3, с. 45].

Предметом суспільних дискусій та розгляду Конституційним Судом України щодо відповідності Конституції України (конституційності) став Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (№ 2662-VIII). Внесені зміни зводилися до того, що релігійна організація у своїй повній назві, зазначеній у її статуті (положенні), має відображати належність до релігійної організації (об'єднання) за межами України. Де-факто ці положення стосувалися Української православної церкви (УПЦ) та приставки до її назви, яка б засвідчувала її приналежність до Московського патріархату (МП). Конституційний Суд України дійшов висновку (рішення 4-р/2022), що Закон № 2662-VIII у цілому має легітимне юридичне підґрунтя, оскільки його ухвалено в конституційний спосіб, він визначає правомірну мету, є потрібним для демократичного суспільства та відповідає нагальній суспільній потребі в Україні. У цьому контексті Суд урахував рішення Європейського Суду з прав людини у справі Ільїн та інші проти України, де зокрема зазначено: «сам факт того, що держава вимагає від релігійної організації, що бажає бути зареєстрованою, узяти назву, яка унеможливує введення в оману вірян та суспільство загалом і завдяки якій є можливим її відрізнити від уже наявних організацій, у принципі, можна вважати виправданим обмеженням її права вільно обирати свою назву» [15].

Мотивація в даній справі викликає занепокоєння, адже Конституційний Суд України має першочергово приділяти увагу аналізу відповідності положень закону конституційним приписам, а не зосереджуватися лише на дослідженні легітимної мети ухвалення такого. «Демократичне суспільство» характерне наявністю плюралізму, толерантності й відкритості. Хоча іноді потрібно підпорядкувати інтереси особи інтересам групи, демократія не може обмежуватись постійним верховенством думки більшості, а вимагає рівноваги, яка гарантує особам, котрі перебувають у меншості, справедливе ставлення, і яка уникає будь-яких зловживань панівним становищем певної групи, про що зазначив ЄСПЛ у справі «Лейла Шахін проти Туреччини».

Попри те, що українське законодавство є достатньо ліберальним у порівнянні з багатьма країнами Європи, проте адміністративна практика органів державної влади та місцевого самоврядування встановлює багато необґрунтованих перешкод у реалізації права осіб на свободу релігії та віросповідання [22, с. 3]. До таких необхідно віднести тенденції заборони діяльності УПЦ (МП) на місцевому рівні, зокрема у Стрийській громаді та місті Борислав Львівської області, у Львівській області загалом, у м. Конотоп Сумської області, у м. Бровари Київської області [31, с. 149].

В Україні існує юридичний механізм припинення діяльності релігійної організації, зокрема і в судовому порядку. Підстави для цього містяться у ч. 4 ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а саме:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій;

5) засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111-1 Кримінального кодексу України.

Можливою підставою для заборони діяльності УПЦ (МП) на наш погляд є пункт 5 зазначеної статті, тобто засудження вищого керівництва церкви за колабораційну діяльність. Питання співмірності та справедливості галузеві принципи кримінального права, а саме особистий характер відповідальності, зміст якого полягає в тому, що відповідальності підлягає лише та особа, яка здійснила відповідне кримінальне правопорушення. В разі такого вмотивування рішення про заборону діяльності релігійної організації з високою ймовірністю потрапить на розгляд до ЄСПЛ. Неабияку роль в розгляді справи проти такої заборони можуть зіграти звіти міжнародних організацій про стан прав людини в Україні, зокрема Freedom House [23] та Верховного комісара ООН з прав людини [24, с. 26].

Щодо прийнятних обмежень діяльності релігійних організацій, то заборона діяльності релігійної організації не може бути встановлена в інтересах національної безпеки. В рішенні ЄСПЛ у справі «Нолан і К. проти Росії» зазначено, що поняття «національна безпека» не випадково не фігурує поміж цілей, перелічених у частині другій статті 9 Конвенції. Відмова авторів Конвенції включити саме цей мотив до переліку законних підстав втручання віддзеркалює першочергове значення релігійного плюра-

лізму як «однієї з підвалин демократичного суспільства» і того факту, що держава не може вказувати людині, у що вона має вірити, або ж уживати заходів, спрямованих на те, щоб змусити її змінити переконання. Тому держава не може посилається на потребу захистити національну безпеку, аби обмежувати реалізацію права особи або групи осіб сповідувати свою релігію [11].

Єдиним дієвим механізмом захисту від свавільного обмеження свободи віросповідання з боку держави та її втручання в діяльність релігійних організацій, в тому числі заборона такої, є звернення до суду. Дії органів виконавчої влади можуть бути оскаржені у відповідному адміністративному суді, рішення парламенту – стати предметом розгляду на відповідність їх положень Конституції України у Конституційному Суді, а після вичерпання всіх національних засобів захисту особи чи організації чий права порушено можуть звернутися до Європейського Суду з прав людини. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визначає, що рішення ЄСПЛ є обов'язковими для України (ст. 2), а його практика є джерелом права для українських судів (ст. 17) та орієнтиром у розвитку законодавства та адміністративній практиці (ст. 19). Слід зауважити, що ЄСПЛ у своїй практиці не поділяє політику заборони чи обмеження права на свободу совісті та віросповідання як такого та діяльності релігійних організацій, які в демократичній державі відіграють роль одних з фундаторів громадянського суспільства та утворюють широкий простір для задоволення та реалізації різного роду прав та потреб людини і громадянина.

Висновки:

1) Отже, свобода віросповідання, як складова невіддільна складова свободи совісті становить основу особистих прав людини, а їх обмеження може призвести до серйозних негативних наслідків, які стануть викликом суспільству з перспективою розгорнутися на тривалий термін.

2) Соціокультурний тиск на та обмеження з боку держави, що стосуються релігійної сфери, можуть створювати загрозу для суспільної гармонії та стабільності, натомість місією держави є забезпечення балансу між свободою віросповідання та іншими правами та інтересами як окремих осіб, так суспільства в цілому.

3) Слід наголосити на спірності механізмів припинення діяльності релігійних організацій в Україні та рекомендувати утриматися від таких дій як таких, що матимуть негативну реакцію з боку світової спільноти та стануть аргументом проти України як демократичної та правової держави, натомість поглибити аналіз практики Європейського Суду з прав людини та широко імплементувати її на усіх рівнях прийняття рішень.

4) Убезпечення церкви від протиправних посягань вбачається можливим через законодавче закріплення наявності судового рішення як підтверджувального факту та мотивації застосування обмежень всіма рівнями та гілками влади; доцільним є посилення відповідальності за завідомо неправомірні дії, що спрямовані на обмеження релігійної свободи.

ЛІТЕРАТУРА

- Капелько П., Павшук К. Роль і місце релігійних організацій в громадянському суспільстві. VI Міжнародна студентська наукова конференція «Наука сьогодні: від досліджень до стратегічних рішень», 2 червня 2023 р., м. Суми, 2023. С. 119–120.
- Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – 1128 с.
- Цветкова Ю. В. Свобода віросповідання: поняття та співвідношення з іншими правами людини у державах Західної традиції права. Публічне право № 3 (35) (2019). С. 16–21.
- Ткаченко Є. В. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. Теорія і практика правознавства. – Вип. 2 (8) / 2015 ISSN 2225-6555
- Дахова І. І. Обмеження реалізації права на свободу віросповідання. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 3. С. 27–32.
- Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2013. 367 с.
- Справа «Свято-Михайлівська Парафія проти України» (Заява № 77703/01): Рішення Європейського суду з прав людини від 14.06.2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_254#Text (дата звернення: 15.11.2023).
- Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 3-тє. К.: Реферат, 2010. 848 с.

9. Биркович О. І. Роль релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства в розбудові української державності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015. Серія ПРАВО. Випуск 30. Том 1. С. 14–17.
10. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія / В. С. Бліхар. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 27.12.2022 р. № 4-п/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text> (дата звернення: 15.11.2023).
12. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод. Харків : Фоліо, 2005. 92 с.
13. Золотарьова О. Підстави припинення діяльності УПЦ МП в умовах воєнного стану: політико-правовий аспект. *Юридичний вісник*. № 2022/2. С. 148–155.
14. Ukraine: Nations in Transit 2023 Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2023> (дата звернення: 15.11.2023).
15. Report on the human rights situation in Ukraine: 1 February to 31 July 2023. Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/en/248372-report-human-rights-situation-ukraine-1-february-31-july-2023#:~:text=Between%201%20February%20and%2031,casualty%20numbers%20are%20likely%20higher>. (дата звернення: 15.11.2023).
16. Роз'яснення щодо підстав для заборони / обмеження діяльності релігійних організацій ДЕСС. URL: <https://dessa.gov.ua/grounds-for-prohibition-and-limitations/> (дата звернення: 15.11.2023).